

Terveyslähteet historiallisen ajan muinaisjäännöksinä

Historiallisen ajan terveyslähteitä on aikaisemmin käsitelty pääosin kulttuurihistoriallisissa tutkimuksissa, joissa niitä on lähestytty osana säätyläiskulttuuria (mm. Heikkinen 1991; Häggman 1998) ja käytetty taustoittamaan myöhempää kylpylätoimintaa (mm. Suvikumpu 2014). Historiallisella ajalla käytössä olleet terveyslähteet ovat kiinteitä muinaisjäännöksiä, mutta arkeologisesti niitä on toistaiseksi tutkittu vain vähän. Maastossa säilyneillä terveyslähteillä on kuitenkin merkittävä tutkimuksellinen potentiaali, mikä puolestaan vaatii niiden hyvää huomioimista muinaisjäännösinventoinneissa. Tässä artikkelissa pyrimme ensimmäistä kertaa kokoamaan yhteen Suomessa sijaitsevat viralliset (Tukholman lääkintäkollegion hyväksymät) terveyslähdekohteet, erottamaan ne kansanperinteen mukaan parantavina pidetyistä lähteistä sekä laajentamaan näkemystä lähteiden käytöstä. Kerromme myös siitä, minkälaisista historiallisista ja arkeologisista lähdeaineistoista terveyslähteet voidaan tavoittaa, miten ne voidaan paikantaa ja tunnistaa maastossa muinaisjäännösinventoinneissa, ja mikä on yleisesti terveyslähteiden tutkimuksellinen potentiaali.

Terveyslähteiden historiaa

Ajatus vedestä terveyttä edistävänä sekä sairauksia parantavana elementtinä ulottuu antiikkiin saakka, sillä jo Hippokrates kuvaili lähdevedessä kylpemisen auttavan erilaisiin sairauksiin (Erfurt-Cooper & Cooper 2009: 63). Kylpemisen sijaan veden sisäinen nauttiminen lääkintätarkoituksessa lisääntyi kuitenkin vasta uuden ajan kynnyksellä. Keski-Euroopassa mineraalipitoisten luonnonlähteiden ympärille alkoi 1500–1600-lukujen kuluessa kehittyä turismia houkuttaneita parantoloita ja kaivohuoneita. (Vauhkonen 1992; Eddy 2010: 199; Häggman 1998: 159)

Ruotsin kenties tunnetuin terveyslähde avattiin Medeviin 1670-luvun lopussa (kuva 1). Ruotsalaisen esikuvan mukaan myös Turun Kupittaaalle perustettiin pian tämän jälkeen (vuonna 1688) kaivohuone (Koskinen 1999: 13; Heikkinen 1991: 77, 79). Seuraavalla vuosisadalla parantavista vesistä muodostui säätyläistön piirissä muoti-ilmiö, joka levisi nopeasti muidenkin yhteiskuntaluokkien keskuuteen. Valistusajan lääkärit suosittelivat mineraalipitoisten lähdevesien käyttöä moniin eri tarkoituksiin (Frosch 2007; Heikkinen 1991: 79–82; Häggman 1998: 181). Eri

Kuva 1. Säätyläisiä saapumassa Medevin terveyslähteelle 1798. Carl Johan Fahlrantzin piirroksen mukaan kaivertanut Carl Fredrik Akrell.
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Medevi_brunn_1798_Akrel_SFGT8.jpg

puolilla Eurooppaa julkaistiin 1700-luvulla useita teoksia, joissa käsiteltiin veden käyttämistä erilaisten sairauksien ja oireiden, kuten päänsäryn, kuumeen, kihdin, lepran, matojen, syyhyn, masennuksen tai koleran hoitamiseen (Häggman 1998: 161; Suvikumpu 2014: 25). Ensimmäinen kokonaan Suomessa opiskellut lääkäri Johannes Ekelund väitteli vuonna 1741 Turun akatemiasta aiheenaan Kupittaan terveyslähde. Suomen lääketieteen isäksi nimitetty Johan Haartman puolestaan kirjoitti mineraalivesien lääketieteellisestä käytöstä vuonna 1765, ja myös Pehr Adrian Gadd kokosi Turun akatemiaan väitöskirjan samasta aihepiiristä 1780 (Hjelt 1893). Otto E. A. Hjeltin 1893 kirjoittamassa teoksessa *Svenska och finska medicinalverkets historia 1663–1812* yksi luku on omistettu terveyslähteille, ja se on ollut toistaiseksi kattavin listaus virallisista lähdehoitopaikoista.

Lääkäreitä oli 1700-luvulla Suomessa vielä vähän. Ensimmäiset piirilääkärien virat perustettiin 1740-luvulla ja ensimmäiset lääninsairaalat vasta 1700-luvun lopussa (Kontturi 2014: 6). Monilla ei ollut silloinkaan mahdollisuutta päästä lääkärin hoidettavaksi, ja esimerkiksi haavojen ja ruhjeiden hoito kuului partureille ja välskäreille. Monilla paikkakunnilla terveyden- ja sairaanhoito oli pitkään käytännössä kansanparantajien ja kupparien vastuulla, ja hoitomenetelmät sisälsivät usein erilaisia taikakeinoja ja magiikkaa (Tuovinen 1984). Piirilääkärit etsivät 1700–1800-lukujen vaihteessa maaseudulta aktiivisesti terveys- tai hapelähteitä eli porekaivoja, joiden vettä lähetettiin Tukholman lääkintäkollegion (Collegium medicorum) arvioitavaksi. Terapeuttista arvoa oli etenkin rautapitoisilla lähteillä,

joiden veden uskottiin tehoavan muun muassa sisäelin- ja ruoansulatusvaivoihin sekä rauhattomuuteen, päänsärkyihin, reumaan ja melankoliaan (Häggman 1998: 161; Mäkeläinen 1972: 210–211, 220; Wirilander 1974: 384). Viitisenkymmentä suomalaista lähdeettä eri puolilta maata sai virallisen hoitopaikan tittelin (taulukko 1), ja paikoille saatettiin matkustaa pitkienkin matkojen takaa koko perheen ja palvelusväen voimin (Heikkinen 1991: 80).

Lähteellä asiaan kuului vedestä nauttiminen tarkkojen ohjeiden mukaisesti sekä terveellinen ruokavalio ja liikunta esimerkiksi tanssin, kävelyretkien, ratsastuksen, ajelun ja keinumisen muodossa (Haggrén 2014: 21, 23; Mäkeläinen 1972: 215; Suvikumpu 2014: 25). Veden juonnin lisäksi lähteen vettä voitiin käyttää valemalla tai kääreissä (Äikäs 2003: 178). Sanomalehtilähteiden perusteella terveyslähteillä ei juurikaan käytetty alkoholia, vaan pikemminkin edistettiin raittiutta ja keskityttiin sosiaaliseen kanssakäymiseen (Hämäläinen 1885, no 16). Erityisesti Kupittaaan, Espoon ja Naantalın terveyslähteet olivat kuuluisia vilkkaasta sosiaalisesta elämästä (Niukkanen 2009: 18), mutta vastaavaa seuraelämää kahvikutsuineen ja tanssiaisineen tiedetään olleen myös maaseudun, esimerkiksi Joroisten ja Loviisan, terveyslähteillä (Mäkeläinen 1972: 221–222).

Terveyslähteistä säilyneiden tarinoiden mukaan paikoissa koettiin ihmeperantumisia, joiden ansiosta rannat saattoivat hylätä kävelykeppinsä (Malinen 1984; Turun Sanomat 9.7.1911, nro 1958). Lähdevesien terveydellinen vaikutus on kuitenkin todellisuudessa ollut lähinnä suggestiivinen, sillä vesien mineraalipitoisuudet ovat niin pieniä (mm. von Bonsdorff 1827; Venäläinen 1988: 229), ettei niillä käytännössä ole vaikutusta terveyteen. Merkitystä on tosin saattanut olla liikunnalla ja muilla terveellisillä elämäntavoilla, joita lähteillä suosittiin.

Noin 1800-luvun puolivälissä terveyslähteiden käyttö alkoi laantua. Taustalla voi nähdä useita syitä: pullotettujen kivennäisvesien saatavuuden parantumisen (Urbans 1961; Manninen 1953: 383) ja muodin muutoksen maalaiselämää suosivaksi (Juuti & Wallenius 2005: 60). Lääketieteessä ja hygieniakäsityksissä oli 1900-luvun alkuun mennessä myös tapahtunut suuria muutoksia. Lisääntynyt tietämys taudinaiheuttajista sekä tautien tarttumis- ja parantamistavoista olivat osaltaan vaikuttamassa siihen, että käsitys mineraalivesien vaivoja parantavasta vaikutuksesta alkoi väistyä.

Lähteiden käytön hiipumisen huomaa helposti myös sanomalehtilähteistä. Esimerkiksi Kangasniemen Hokan terveyslähteestä (Elämänlähde) julkaistiin *Mikkelin Wiikko-Sanomissa* nro 29 (16.7.1863) uutinen, jossa kerrottiin kyseisen kesän poikkeuksellisen pienestä kävijämäärästä. Aikaisempina vuosina kävijöitä oli ollut viitisenkymmentä, 14–15:stä eri pitäjistä, mutta nyt heitä oli ollut vain kahdesta eri pitäjistä. Myös paikalla sijainneet rakennukset, apteekki ja hirsikatos, purettiin 1880-luvulla ja vietiin pois (Manninen 1953: 383). Osa suurimmista terveyslähteistä onnistui kuitenkin säilyttämään asemansa turistikohdeena muuttamalla painotustaan veden nauttimisen sijaan kylpemiseen. Esimerkkinä voidaan mainita Iisalmen Runnin, Loviisan ja Naantalın kylpylät, joiden taustalla on

historiallinen terveyslähdematkailu. Mikkelin Pirttiniemen terveyslähde, joka oli käytössä vain vuosien 1764–1784 välillä, avattiin uudelleen vuonna 1864. Vaikka paikan mainostettiin vielä tuolloin tarjoavan myös terveyslähdepalveluita, oli Pirttiniemi 1800-luvun lopussa lähinnä enää kylpyläkäytössä (Valjakka 1916: 392). Myös Helsingin Kaivohuone on poikkeuksellinen kohde, sillä vaikka Kaivohuoneella kylpylätoiminnan lisäksi pulloettiin mineraalivettä, ei siellä koskaan toiminut terveyslähdettä (Levä 2015: 12). Myöskään Hangossa ei koskaan ollut omaa terveyslähdettä, mutta merikylpylän yhteyteen rakennetussa kaivohuoneessa oli 1800-luvun lopulta lähtien erillinen tila tuontivesien nauttimiseen (Michelsson & Heiskanen 2013: 15, 44–45).

Vaikka terveyslähdeitä oli kirjallisten lähteiden perusteella kymmeniä (taulukko 1), löytyy Museoviraston muinaisjäännösrekisteristä tällä hetkellä (9/2017) kuitenkin vain kuusi terveyslähdettä (taulukko 2). Osa taulukossa 1 esitellyistä lähteistä on nykyisin tuhoutunut, kuten esimerkiksi Helsingin Töölön ja Tampereen keskustan lähteet (Terho et al. 1981: 93; Suvikumpu 2014: 186), mutta listattujen joukossa on varmasti myös kiinteiksi muinaisjäännöksiksi luettavia kohteita. Huomattakoon, että esimerkiksi Kangasniemen Elämänlähde päätyi muinaisjäännösrekisteriin vasta vuoden 2015 arkeologisten tutkimusten yhteydessä.

Muinaisjäännösrekisteristä löytyvistä terveyslähdeistä vain kaksi on tyytetytyö- ja valmistuspaikkoihin, tarkenteena “terveyslähde”. Muut – ja siten suurin osa terveyslähdeistä – löytyvät kategoriasta “kultti- ja tarinapaikat”, tarkenteena “lähteet”. Samassa kategoriassa on runsaasti muitakin lähteitä, jotka eivät koskaan ole liittyneet terveyslähdekäyttöön. Historiallisen ajan kiinteiden muinaisjäännösten oppaassa terveyslähdeet on listattu muihin kategoriioihin sopimattomiin muinaisjäännöksiin yhdessä mm. kivilatomusten, tarinapaikkojen ja hospitaalien kanssa (Niukkanen 2009: 109). Muinaisjäännösrekisterissä tällä hetkellä olevista kohteista vain kahdella, Espoossa ja Kangasniemellä, on tehty arkeologisia kaivauksia. Näihin tutkimuksiin palaamme artikkelissa myöhemmin.

Muinaisjäännösrekisterin kohteista Laukaan Nurmijärven Runninlähde on rautapitoinen, pienikokoinen lähde, jota on käytetty terveyslähdeksi 1800-luvulla. Paikalla on sijainnut ainakin joitakin kevyitä rakenteita, kuten katos, keinuja ja penkkejä (Tourunen 2002).

Pietarsaaren Pedersöre-Cederbergs -niminen terveyslähde sijaitsee Pietarsaaressa Surbrunnserget-nimisen asutuskeskuksen eteläpuolella. Kohde on päätynyt muinaisjäännösrekisteriin inventoinnin 1974 yhteydessä, jolloin paikalla on havaittu lähes huomaamaton lähteensilmä, johon on upotettu puinen tynnyri (Torvinen 1974). Vuoden 2012 muinaisjäännösinventoinnissa lähteen todettiin kasvanneen umpeen (Nyman 2012: 13).

Vaasan Kuninkaanlähde avattiin edistyksellisen piirilääkäri Barthold Rufold Hastin aloitteesta vuonna 1750. Lähde oli suunnattu kaupunkilaisten sairauksien parantamiseen ja Vaasan säätyläisten terveyden edistämiseen, mutta melko pian sen perustamisen jälkeen paikalle alkoi saapua kävijöitä myös kauempaa.

Taulukko 1. Suomen viralliset terveystieteet kirjallisten lähteiden mukaan sekä lähteiden nimet tai sijainnit ja perustamivuodet, mikäli ne on erikseen lähteissä mainittu. Kursiivilla merkityt lähteet löytyvät myös muinaisjäännösrekisteristä (taulukko 2).

Kunta	Alue/lähteen nimi	Käyttöönottoaika	Kirjallisuus, mm.
<i>Espoo</i>	Esbo Hälsobrunn, Surbtunn	1751	Cederberg 1941: 280; Haggren 2014
Helsinki	Herttoniemi	1750-l.	Koskinen 1999: 16
Helsinki	Myhrin niitty (Alppipuisto/Eiäintarha)	1793	(Koskinen 2000); Mäkeläinen 1973: 212; Lördagsvällen no 1 (4.1.1896)
Helsinki	Töölö (Eiäintarha)	1758	
Hämeenkyrö		1730-l.	Haggren 2014: 4; Maailma nr 6 (1.6.1920)
Ilalimi	Wilhelmsdal/Runni	1780-l.	Latvala 1938; Mäkeläinen 1972: 220–221
Joroinen	Torstila	1800-l. alkupuoli	Mäkeläinen 1973: 212
Kajaani	Lönnotin lähde	1800-l. puoliväli	Saarinen 1927: 4; Maailma nr 6 (1.6.1920); Kaiku nr 34 (26.4.1884)
Kangasala	Kuohu, Elämänlähde	1790-l.	Meurman 1935; Äikäs 2003; Suvikumpu 2014: 185
<i>Kangasniemi</i>	Elämänlähde	1807	Heikkinen 1991: 82; Hjelt 1892: 638
Kiuruvesi	Gregoriuksen lähde	1774	Hjelt 1892: 633; Sarén 1972: 203; Cederberg 1947: 280
Kokkola		1782	Suvikumpu 2014: 115; Hjelt 1892: 638
Kristiinankaupunki	Storängen surbrunn	1766	Cederberg 1947: 281; Sjöblom 1915: 385
Kuopio	Puijonkatu	1700-l. loppu	Suvikumpu 2014: 163
Kuopio (Nilsjä)	Muurue, Västinniemi, Kauniinkangas	1801	Hjelt 1892: 627, 636, 638
Köyliö		1730-l.	Haggren 2014: 4
Lappeenranta	Pikkala	1802	Suvikumpu 2014: 165; Etelä-Karjalan maakuntakaava 2009: 59
<i>Laukaa</i>	Runniniähde		Tourunen 2002
Liminka		1730-l.	Haggren 2014: 4
Loviisa	Hagalund	1753	Heikkinen 1991: 82; Cederberg 1947: 280; Talve 1986: 121
Mikkeli	Pirttiniemi	1764	Hjelt 1892: 627; Cederberg 1947: 280; Vallakka 1916; Mäkeläinen 1973: 212

Naantali	Viluluoto	1723	Haggrén 2014: 4; Hjelt 1892: 627; Sarén 1972: 203; Cederberg 1947: 280; Koskinen 1999: 13–14
Närpiö	Calax by		Hjelt 1892: 636; Suvikumpu 2014: 115
Orimattila		1750-l.	Cederberg 1947: 280
Orivesi		1755	Hjelt 1892: 367; Maailma nr 6 (1.6.1920)
Oulu	Mylytullin prunni	1730-l.	Hjelt 1892.: 627; Heikkinen 1991: 80; Niskala et al. 2008: 22–25; Suvikumpu 2014: 182
Parainen	Bläsnäs/Surbrunn		Sanomia Turusta no 32 (12.08.1870)
<i>Pietarsaari</i>		1777	Cederberg 1947: 280; Hjelt 1892: 636
Pohja		1791	Suvikumpu 2014: 115; Hjelt 1892: 638
Pori	Vähä-Rauma	1753	Sarén 1972: 203; Cederberg 1947: 280
Porvoo		1752	Cederberg 1947: 280; Koskinen 1999: 16
Puruvesi		1792	Hjelt 1892: 638; Suvikumpu 2014: 115
Pöytyä	Koivisto	1830-l.	Virtanen 1919
Raabe			Impivaara 1912: 360
Rauma	Kappelinsalmi	1760-l.	Hjelt 1892: 627; Maailma nr 6 (1.6.1920); Talve 1986: 120-121; Suvikumpu 2014: 115, 187
Rautalampi			Suvikumpu 2014: 115
Ruovesi		1793	Hjelt 1892: 638; Suvikumpu 2014: 115
Sipoo	Östersundom	1750-l.	Cederberg 1947: 280; Koskinen 1999: 16
Tammisaari		1753	Cederberg 1947: 280; Koskinen 1999: 16
Tampere	keskusta	1829	Suvikumpu 2014: 186
Tampere	Messukylä	1819	Heikkinen 1991: 82
Turku	Kupittaa	1680-l.	Hjelt 1892: 627; Cederberg 1947: 280
Uusikaarlepyy		1784	Levä 2015: 12; Hjelt 1892: 637
Uusikaupunki			Maailma nr 6 (1.6.1920)
<i>Vaasa</i>	Surbrunn, Kuninkaanlähde	1759	Hjelt 1892: 627; Cederberg 1947: 281; Mäkelä 1985: 119
Valkeakoski	Halkia surbrunn		Carlstedt 1911
Vehmaa			Maailma nr 6 (1.6.1920); Suvikumpu 2014: 115
Virrat			Maailma nr 6 (1.6.1920); Suvikumpu 2014: 115
Vöyri			Maailma nr 6 (1.6.1920); Suvikumpu 2014: 115

Kunta	Kohteen nimi	Muinaisjäännöstunnus	Tyyppi	Tyyppirakenne
Espoo	Terveyslähde	49500001	Työ- ja valmistuspaikat	Terveyslähteet
Kangasniemi	Elämänlähde	1000027693	Kultti- ja tarinapaikat	Lähteet
Lapinjärvi	Hindersby Bränsskogen Nybackaväijn	407500001	Kultti- ja tarinapaikat	Lähteet
Laukaa	Nurmijärvi Runninielähde	1000001512	Työ- ja valmistuspaikat	Terveyslähteet
Pietarsaari	Pedersöre-Cederbergs	599010017	Kultti- ja tarinapaikat	Lähteet
Vaasa	Surbrunnen/Kuninkaanlähde	1000007602	Kultti- ja tarinapaikat	Lähteet

Taulukko 2.
Muinaisjäännös-
rekisterin
terveyslähdekohteet
10.9.2016.

Lähteellä oli merkittävää lääkinnällistä käyttöä yli viidenkymmenen vuoden ajan, mutta 1800-luvulle tultaessa lähde ympäristöineen rappeutui hiljalleen. Vielä 1840-luvulla sen kunnostamista harkittiin, mutta hankkeesta luovuttiin ja säätyläiset ryhtyivät nauttimaan pulloitetuja mineraalivesiä (Mäkelä 1985: 119). Kuninkaanlähde on ilmeisesti ollut yksi kolmesta lähemmäin sijainneesta mineraalilähteestä, joista kaksi muuta on tuhoutunut myöhemmässä maankäytössä. Nykyisin lähde purkautuu ojaan (Aalto 2008: 20).

Lapinjärven Hindersbyn lähteen kohdalla muinaisjäännösrekisterissä viitataan kansatieteellisen keruuarkiston tietoihin, joiden mukaan lähteen taikavesi on auttanut mm. sairauksiin ja rakkausasioihin (KT keruuarkisto K8:129–130; 1961). Lapinjärven lähteestä ei kuitenkaan löydy esimerkiksi sanomalehtilähteitä 1800-luvulta tai 1900-luvun alusta, eikä sitä mainita myöskään terveyslähteitä käsittelevissä historiateoksissa (mm. Heikkinen 1991). Voi olla, että Lapinjärven lähde ei ole ollut varsinaisessa terveyslähdekäytössä, vaan sen voi pikemminkin liittää vanhempaan uhrilähdetraditioon, johon on mahdollisesti sekoittunut läheisen Loviisan virallisen terveyslähteen synnyttämää, terveyslähdekäyttöä imitoivaa veden hyödyntämistä. Lähteen aikalaismerkityksen voisi varmistaa tarkistamalla, mainitaanko lähde esimerkiksi Uudenmaan piirilääkärin arkistoissa.

Arkeologiset tutkimukset meillä ja muualla

Arkeologisia tutkimuksia on tehty lähinnä keskieu-rooppalaisilla ja brittiläisillä *kylpyläkohteilla*, joiden tausta ulottuu esihistoriallisiin aikoihin tai roomalaisaikaan (Valenza 2000: 15, 17–18). Sen sijaan 1600-luvulle ajoittuvia tai tätä nuorempia kohteita, joilla pääasiallisena tarkoituksena on ollut vesien nauttiminen *sisäisesti*, on tutkittu arkeologisesti vasta vähän. Ruotsissa terveyslähteistä on tehty historiallista tutkimusta (mm. Schnell 1966; Berg 2004;

Kättström Höök 2004), mutta arkeologisia kaivauksia historiallisilla lähdekohteilla ei ole tiettävästi tehty vielä lainkaan (Martin Rundqvist, suullinen tiedonanto). Sen sijaan muinaisjäännösinventoinneissa terveyslähteet otetaan Ruotsissa monipuolisesti huomioon (mm. Beckman-Thoor 2014; Olsén 1994; Sundberg 2003).

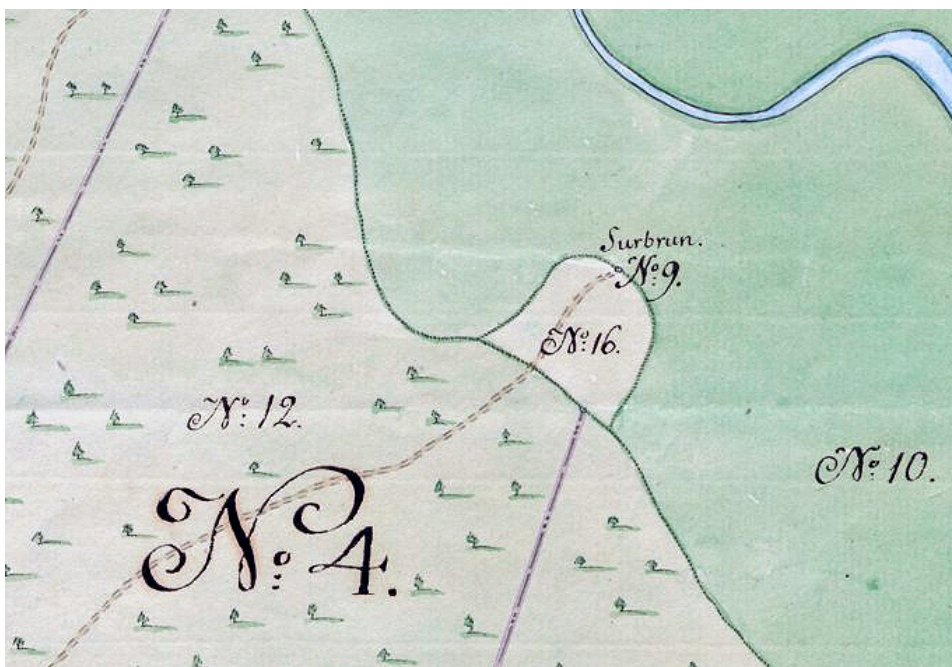
Suomessa kaivaustutkimuksia on toistaiseksi tehty vain kahdella kohteella: Espoon Terveyslähteellä vuosina 1986 ja 1988 (Kokkonen 1987; Rostedt 1988), ja Kangasniemen Elämänlähteellä vuonna 2015 (Moilanen & Närväinen 2016). Espoon terveyslähteeltä on kaivaustutkimuksissa löytynyt lähteeseen liittyviä kai-vorakenteita, veden ohjaamiseen rakennettu puinen ränni sekä lähdevieraiden paikalle jättämiä erilaisia esineitä, kuten juoma-astioiden ja tupakointivälineiden kappaleita (Kokkonen 1987; Rostedt 1988). Kangasniemen Elämänlähteen kaivaus puolestaan paljasti maaseudulla sijaitsevien terveyslähteiden tutkimuspotentiaalin, sillä paikalta löytyi runsaasti erilaisia ihmistoiminnan merkkejä: lähdealtaan muokkaamisesta ja tyhjentämisestä syntyneitä maakasoja ja kaivantoja, tulenpidon ja ruoanvalmistuksen jälkiä sekä mahdollisesti edellisen kesän jälkien siivoamiseen liittyviä täyttömaakerroksia (Moilanen & Närväinen 2016).

Terveyslähteiden tunnusmerkkejä ja rakenteita

Arkeologisissa inventoinneissa terveyslähteitä voi paikantaa historiallisten lähteiden, kuten paikallishistorioiden ja sanomalähteiden avulla. Piirilääkärien arkistot ovat käyttökelpoisia, sillä terveyslähteet asetettiin jo 1797 *Collegium medicorum*in, lääkintäkollegion, alaisuuteen ja lääkärien vuosittaisraportteihin kuului myös heidän alueellaan olevien terveyslähteiden tietojen kokoaminen (Vuorinen 2006: 18–19; Pesonen 1980). Jossain määrin apuna voi käyttää myös Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kansanrunousarkiston kokoelmia, joskin kansanperinteessä terveyslähteisiin voivat sekoittua lähipaikkakuntien virallisten lähteiden synnyttämät epäviralliset hoitopaikat sekä uhrilähdeperinne, johon myös liittyy veden käyttäminen sairauksia parantavassa tarkoituksessa (vrt. esim. Rantanen 1924). Esimerkiksi joissakin sanomalehtilähteissä (esim. *Maailma* no 6, 1.6.1920) mainittu Ristiinan terveyslähde lienee ollut epävirallinen hoitopaikka, sillä sitä kerrotaan jo 1800-luvun alkupuolella käytetyn ilman lääkärin valvontaa (Mäkeläinen 1972: 213). Vain osa terveyslähteistä on merkitty historiallisiin karttoihin (kuvat 2–3), joten karttoja ei voi käyttää ainoana keinona lähteiden paikantamisessa tai tutkimuksessa.

Joitakin viitteitä terveyslähteistä voivat antaa myös paikannimet, joissa voi esiintyä paikan konkreettisesta käytöstä kertovan *terveyslähteen* (Pieksämäki) lisäksi ”elämän veteen” viittaava *elämänlähde* (Jyväskylä, Kangasniemi, Kolari, Mikkeli, Lohja), tai ruotsin brunn-sanasta johdettu *runni* (Iisalmi, Oulu *Runni*, Mäntyharju *Runnila*, Laukaa *Runninlähde*). Sen sijaan suomenkielisellä kaivosanalla ei näyttäisi olevan samanlaista yhteyttä terveyslähteisiin. Ruotsinkielisis-

Kuva 2. Porin Vähärauman terveyslähde vuoden 1771 isojakokartassa. KA (A85:7/1-6).

Kuva 3. Turun Kupittaaan lähde Turun Johan Tillbergin laatimassa kaupunkikartassa vuonna 1808. (KA, Maanmittaushallituksen kaupunkikartat)

sä paikannimissä *brunn* on melko yleinen pääte, joten nimihaku kannattaakin keskittää suoraan terveyslähteisiin viittaaviin nimiin *Surbrunn* (Kokkola, Närpiö, Parainen, Tammisaari, Vöyri), *Surbrunnskällan* (Inkoo, Tenhola) ja *Hälsobrunnen* (Karjaa, Kemiö, Pohja, Inkoo). Edellä mainitut esimerkit on haettu peruskartalta, Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen paikannimikartastosta sekä Kotuksen digitoimasta ruotsinkielisten paikannimien aineistosta (Valtavuo-Pfeifer 1998). Näistä paikannimistä suurin osa viittaa tunnettuihin terveyslähdekohteisiin (taulukot 1-2), mutta osa vaatii vielä tarkempaa historiallisten lähteiden läpikäyntiä. Huomioon tulee myös ottaa vanhat, käytöstä jääneet tai muuttuneet paikannimet. Esimerkiksi Kangasalan terveyslähteestä on *Kuohun* ohella käytetty myös nimiä *Elämänlähde*, *Hapelähde*, *Prunni* ja *Pyykkilähde*, joista viimeisenä mainittua terveyslähdekäytön loputtua (Äikäs 2003: 178).

Tavallisista, kirkasvetisistä juomalähteistä terveyslähteet voi erottaa esimerkiksi ruosteenruskeasta, rautaa sisältävästä vedestä. Lähteen muoto voi olla selvästi ihmisen muokkaama (kuva 4), vaikka toisinaan lähteet voivat olla kokonaan umpeen kasvaneita (Nyman 2012). Avoimna olevien lähdealtaiden seinämiä on voitu tukea puurakenteilla ja lähteen ympäristössä voi olla ojia (Moilanen & Närväinen 2016; Niukkanen 2009: 119), vesisäiliöitä (Niukkanen 2009: 119) tai puurakenteisia rännejä (Kokkonen 1987), joita pitkin vettä on voitu johtaa halutulle alueelle. Pietarsaaren Pedersöre-Cederbergsin terveyslähteen silmässä oli vuoden 1974 inventoinnin yhteydessä havaittu lähes kokonaan tuhoutunut puinen tynnyri (Torvinen 1974). On kuitenkin muistettava, että terveyslähteiden lisäksi myös muussa käytössä olleita lähteitä on voitu muokata.

Lähteiden näkyvimmän osan, lähdealtaan, lisäksi muinaisjäännökseen kuuluvat lähteen ympärillä tapahtuneen ihmistoiminnan jättämät merkit. Lähteiden käyttö rajautui vain kesäkuukausiin, mutta kuitenkin kerralla useamman päivän kestäviin kuureihin (Mäkeläinen 1972: 214–215). Paikoilla ei siis ole vain piipahdettu nopeasti juomaan. Tästä johtuen lähteillä oleskelu on voinut jättää maastoon runsaastikin merkkejä erilaisesta ihmistoiminnasta. Maastossa voi olla lähteen tyhjentämisen ja huollon seurauksena syntyneitä matalia maakasoja sekä myös rakenteita, jotka eivät todennäköisesti näy maan pinnalle. Esimerkiksi Kajaanin terveyslähteellä kerrotaan olleen turvepenkkejä (*Kaiku* 26.4.1884). Tällaiset rakenteet voisivat erottua maastossa matalina kohoumina. Etenkin maaseudun kohteilla rakenteet ovat olleet kevyitä, joten niiden jättämät jäljet maastossa voivat olla huomaamattomampia. Käytännössä niistä voi olla jäljellä esimerkiksi kaivauksin tavoitettavia paalunsijoja. Kangasniemen Elämänlähteen ympärille kerrotaan vuonna 1799 pystytetyn vierailijoita varten keinuja ja apteekkikioski, jotka sittemmin purettiin lähteen jäätyä käytöstä (Manninen 1953: 382–383). Kangasniemen Elämänlähdeellä kerrotaan olleen myös osittain lähteen päälle pystytetty hirsikehikkokatos sekä penkkejä sisä- ja ulkopuolella (Malinen 1984: 315–317). Katoksista ja penkeistä on mainintoja myös Valkeakosken (Sääksmäen) Halkian terveyslähdeeltä (Carlstedt 1911: 172). Vaasan Kuninkaanlähteen läheisyyteen rai-

Kuva 4. Kangasniemen Elämänlähteen säännöllinen muoto on selvästi ihmisen aikaansaama. Kuva: Ulla Moilanen.

vattiin pitempiäaikaisia vierailuja varten ulkoilupaiikka ja hevoshaka (Luukko 1979: 233). Suurempien paikkakuntien lähteillä saattoi olla majoitustiloja, ravintoloita, puistoja ja myöhemmin myös kylpylöitä (Koskinen 2000: 42).

Erilaisista rakenteista voi olla perimätiedon lisäksi mainintoja aikalaislähteissä, kuten vanhoissa sanomalehdissä ja arkistoiduissa asiakirjoissa. Esimerkiksi Rauman terveyslähteen ympärille kerrotaan rakennetun kehä, jonka yläpuolelle ripustettiin vedennostolaite. Tähän kuului kuusi juomalasin kokoista tina-astiaa, joissa olevista rei'istä vesi juoksi alle asetettuihin juomalaseihin (*Rauman Lehti* 21.7.1883, nro 29.) Toisaalta myös ympäristöä on voitu hyödyntää lähdevieraiden käyttöön, kuten Nilsin Muuruen lähteellä, jossa ison koivun kylkeen oli veistetty tila kolmelle juomalasilta, joista vettä juotiin (*Suomen matkailijayhdistyksen vuosikirja* 1904: 20–21).

Maanalaisten rakenteiden säilyneisyys voi olla hyvä etenkin maaseudulla tai muissa syrjäisissä paikoissa, joihin myöhempi maankäyttö ei ole vaikuttanut. Kaikki rakenteet eivät kuitenkaan välttämättä ole tavoitettavissa kirjallisista lähteistä. Esimerkiksi Kangasniemen Elämänlähteen arkeologiset tutkimukset ovat paljastaneet paikalta melko laajan, nokisen kiveyksen, joka on tulkittu ruoanlaittopaikkaksi (kuva 5) (Moilanen & Närväinen 2016). Pienten paikkakuntien terveyslähteillä rakenteet ovat voineet olla pieniä ja kevyitä, mutta suurempien paikkakuntien tai maaseudun intensiivisesti käytetyillä lähteillä löydettävissä voi olla myös rakennusten pohjia (Niukkanen 2009: 119). Espoon terveyslähteen kaivauksissa on löy-

Kuva 5. Kangasniemen Elämänlähteen kaivauksilla paljastanut nokinen kiveys, mahdollinen ruoanlaittopaikka. Kuva: Ulla Moilanen.

tynyt myös veden ohjaamiseen käytettyjä puurännejä (Kokkonen 1987). Nilsin (nyk. Kuopiota) Västinniemen kylän Kauniinkankaan maalla olevassa terveyslähdeessä kerrotaan olleen puroja, joita pitkin ylimääräinen vesi pääsi valumaan pois lähdeestä (*Suomen matkailijayhdistyksen vuosikirja* 1904: 20–21). Kuvaus saattaa viitata ihmistekoisii rakenteisiin myös tämän lähteen ympäristössä. Koska joidenkin terveyslähteiden toimintaan kuului varsinkin myöhemmässä käyttövaiheessa toisinaan myös kylpyjen ottaminen (Levä 2015:12; Niukkanen 1999: 119; Carsten 1890: 6), voisi pohtia, olisiko mahdollista löytää lähteiden ympäristöstä myös esimerkiksi saunojen tai niihin liittyneiden kiukaiden jäänteitä.

Terveyslähteet ovat voineet vaikuttaa myös alueen infrastruktuuriin. Vaikeakulkuisissa paikoissa sijaitseville lähteille voitiin saavuttamisen helpottamiseksi rakentaa uutta tiestöä, mistä on mainintoja esimerkiksi Kangasniemen Elämänlähteen (Malinen 1984) ja Iisalmen Runnin tapauksissa (Rantapää 1998). Valkeakosken Halkian terveyslähde tietä pidettiin kunnossa, jotta lähde olisi saavutettavissa vaunuilla (Carlstedt 1911: 172). Kangasniemen Elämänlähteelle vesiteitse saapuvia varten oli myös erillinen rannasta lähteelle johtava polku, joka oli merkitty puihin veistetyin pilkoin (Malinen 1984: 315–317).

Lähteiden tutkimuspotentiaali

Terveyslähteet liittyvät laajaan yleiseurooppalaiseen ilmiöön, mistä johtuen niitä voi lähestyä useiden erilaisten näkökulmien ja monitieteisen kysymyksenasettelun kautta. Lähteiden historiallisella ja arkeologisella tutkimuksella voidaan selvittää esimerkiksi vapaa-ajanviettotapoja, varhaista turismia, terveydenhoidon ja parantamisen menetelmiä sekä kaupungistumisen ja muoti-ilmiöiden leviämistä maaseudulle. Lähteiden käymälöiden paikantaminen ja niistä tehtävät parasititutkimukset voisivat puolestaan konkreettisesti kertoa lähteiden käyttäjien terveydentilasta, etenkin kun suolentyhjennys saattoi kuulua terveyslähdehoitoihin (Sarén 1972: 203–205).

Kaupunkikohteissa terveyslähteiden tutkimus saattaa painottua säätyläiskulttuurin tutkimukseen, sillä terveyslähteet mielletään usein ensisijaisesti säätyläistön käyttämiksi julkisen kanssakäymisen ja seuraelämän tiloiksi (vrt. Wirilander 1974: 264; Talve 1986: 116–119). Esimerkiksi Raahan terveyslähteen kerrotaan olleen ”kaupungin hienoston huvittelupaikka” (Impivaara 1912: 360). Kuitenkin varsinkin maaseudulla sijaitsevien terveyslähteiden käyttäjiin kuuluivat myös talonpojat, torpparit ja jopa kerjäläiset (*Tapio* 18.03.1865, nro 11; Heikkinen 1991: 83; Mäkeläinen 1973: 212–221) Myös Naantalin terveyslähteellä – joka oli yksi suosituimmista ja runsaimmin käytetyistä kohteista – oli erikseen varattu vapaa- paikkoja köyhille lähdevieraille (*Turun Sanomat* nro 1958, 9.7.1911, nro 1958), joiden lisäksi käyttäjinä oli säännöllisesti myös muun muassa käsityöläisiä (Heikkinen 1991: 83). Vuonna 1886 *Lappeenrannan uutiset* -lehdessä (nro 46) käytiin keskustelua siitä, saavatko vangit viettää aikaa terveyslähteillä. Lehdessä todettiin, että vankien ajanvietto lähteillä on inhimillistä ja että ”henkisen virkistykseen riistäminen vangeilta olisi kohtuutonta”.

Espeen terveyslähde oli 1700-luvulla kytkeytynyt suoraan armeijaan, sillä sinne lähetettiin Viaporin sotilaita vesihoidokuureille (Haggrén 2014: 7, 10). Myös Loviisan lähettä käytti sekä kaupungin että Svartholman linnoitustöitä tekevä väki (Haggrén 2014: 7). Osa kotimaisista lähteistä houkutti ulkomaisiakin vieraita, jotka todennäköisesti edustivat säätyläistöä. Vaikka Turun Kupittaa lähde oli varsinkin varhaisessa käyttövaiheessaan verrattavissa Ruotsin tunnetuimpiin terveyslähteisiin Ramlösaan, Sätraan ja Lokaan (Haggrén 2014: 23), oli maaseudulla sijaitsevalla Kangasalan Kuohunlähteelläkin kävijöitä 1800-luvulla ainakin Ruotsista, Saksasta ja Italiasta (Meurman 1935: 351). Itä-Suomessa sijaitsevien lähteiden käyttäjiin kuului myös pietarilaisia säätyläisiä (Suvikumpu 2014: 165).

Monilla lähteillä saatettiin ainakin periaatteessa pyrkiä erottamaan säätyläistön käyttämät tilat muista (Malinen 1984: 315–317), jolloin lähteillä sijaitsevien ihmistoiminnan alueiden spatiaalinen tarkastelu voisi kertoa eri yhteiskuntaluokkien kohtaamisista. Toisaalta säätyrajat saattoivat lähteillä ainakin sanomalehtilähteiden mukaan myös hälvetä (*Borgå Tidning* nro 101, 22.12.1841). Lähteet sekä niitä

varten rakennettu infrastruktuuri, puistot ja istutukset mahdollistavat hyvin myös maisemaan ja sen muokkaamiseen liittyvien kysymysten pohtimisen.

Ruotsissa ainakin osa vanhoista katolisiin pyhimyksiin liitetyistä – mutta mahdollisesti jo esikristillisinä aikoina pyhinä pidetyistä – lähteistä muutettiin terveyslähdekäyttöön (Larsson 2013: 22). Suomessa ainakin Kiuruveden terveyslähteestä kerrotaan, että se oli ollut pitkään talonpoikaisessa parannuskäytössä ennen virallista käyttöönottoa (Cederberg 1947: 280). Myös Vetelissä käytettiin 1700-luvun alussa erilaisia lähteitä – joilla ei ollut kuitenkaan tekemistä virallisten tai rautapitoisten terveyslähteiden kanssa – suolistoloisten hoitamiseen (Takala 1897: 318). Turun Muhkurin lähdeä kerrotaan niin ikään käytetyn katolisella ajalla uhrilähteenä ja lähteen vettä hoitotarkoitukseen (Mäkeläinen 1972: 212). Kupittaa terveyslähdeä kerrotaan puolestaan käytetyn muinaisjumalille uhraamiseen vielä 1600-luvulla (Suvikumpu 2014: 201). Terveyslähteiden lähdealtaiden vedenalaisilla tutkimuksilla voisi tutkia muun muassa sitä, onko lähteiden varhaisempaan käyttöön liittynyt uhraamista, ja onko uhraaminen tai taikuu jossakin muodossa näytellyt osaa myös terveyslähteillä harjoitetuissa aktiviteeteissa niiden varsinaisena käyttöaikana. Tähän saattaisi viitata ainakin uskomusten tasolla lähteiden parantavaan voimaan liittyvä kansanperinne ihmeparantumisista kertovine tarinoineen.

Lähteet

Verkkolähteet

Kansallisarkiston digitaaliarkisto

Porin mlk, Rauma; N:t 1-6: isojako tässä kylässä sekä Porin kaupungin niin sanottu Pormestarin tila 1771–1771. KA, A85:7/1–6.

Maanmittaushallituksen kaupunkikartat.

Turku, Johan Tillberg 1808.

Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki

Paikannimikartasto 2004–2006 (sisältyy kokoelmaan Nimistö). Tietokanta käytettävissä <http://kaino.kotus.fi/nikar/> Viitattu 10.9.2017.

Sanoma- ja aikakauslehdet

Borgå Tidning nr 101 (22.12.1841)

Hämäläinen nro 16 (25.2.1885)

Kaiku nro 34 (26.4.1884)

Lappeenrannan Uutiset nro 46 (15.6.1886)

Lördagsqvällen nr 1 (4.1.1896)

Maaailma nro 6 (1.6.1920)

Mikkelin Wiikko-Sanommat nro 29 (16.7.1863)

Rauman Lehti nro 29 (21.7.1883)
Sanomia Turusta nro 32 (12.08.1870)
Tapio nro 11 (18.03.1865)
Turun Sanomat nro 1958 (9.7.1911)

Painamattomat lähteet

- Aalto, A.-K. 2008. Vanhan Vaasan valtakunnallisesti arvokkaan maisema-alueen inventointi 2008.
- Etelä-Karjalan maakuntakaava. Taustaselvitys. Etelä-Karjalan liitto 2009.
- Forsius, A. 2006. *Lähde- ja mineraalivesien historiaa*. <http://www.saunalahti.fi/arnoldus/>
- Kokkonen, J. 1987. *Espoon Terveyslähde. Arkisto- ja maastotutkimukset 1986–1987*. Espoon kaupunginmuseo.
- Kontturi, S.-M. 2014. *Parantajat ja tieteentekijät. Piirilääkärit Ruotsin valtakunnassa 1700-luvun lopulta 1800-luvun alkuun*. Suomen historian pro gradu -tutkielma. Jyväskylän yliopisto.
- Larsson, S. 2013. *Heliga vatten. Vattencentrerad kult och vattnets symbolik under Skandinaviens kristnande*. Kandidatuppsats i arkeologi, Stockholms universitet.
- Levä, I. 2015. *Terveiden kylvyssä. Terveyskylpyläliiton kulttuurihistoria*. TKL Terveys- ja kuntolomat ry.
- Malinen, A. 1984. Terveyslähde. *Kangasniemen kirkonkylä ja lähiympäristö. Pappilansalmen silta – silta menneisyyteen. Kangasniemen kansalaisopiston kurssin ”Tunne kotikyläsi – tallenna tieto” ryhmätyö vuodelta 1984: 315–317*. Säilytyspaikka Kangasniemen kirjasto.
- Michelsson, E. & Heiskanen, S. 2013: *Rakennushistoriallinen selvitys: Hangon Casinon kortteli 309, Plagenin uimarannan ja Puistovuorten alue*. Tengbom Eriksson Arkkitehdit Oy.
- Moilanen, U. & Närväinen, N. 2016. *Kangasniemi Elämänlähde. Historiallisen ajan terveyslähteen koekaivaus 6.–10.7.2015*. Muistojen ja tarinoiden Kangasniemi -projekti. Kaivausraportti Museoviraston arkistossa.
- Nyman, J.-E. 2012. *Fornminnesinventering i Jakobstad år 2012*. Rapporten i Museiverkets arkiv.
- Olsén, L. G. 1994. *Källor i Blekinge, Inventering av landsnäckor*. Rapport. Länsstyrelsen i Blekinge län.
- Rantapää, J. 1998. *Iisalmen Runni – terveyslähde ja -kylpylä*. ”Rahvaan lähteestä sotainvalidien parantolaksi.” Suomen ja Skandinavian historian pro gradu -tutkielma. Oulun yliopisto.
- Rostedt, T. 1988. *Espoon Terveyslähde. Kaivauskertomus*. Raportti Museoviraston arkistossa.
- Torvinen, Anja 1974. *Pietarsaaren maalaiskunta: inventointi*. Raportti Museoviraston arkistossa.
- Tourunen, Auli 2002: *Laukaa Runninlähde, 1800-luvun luonnonlähteen tarkastusraportti*. Museoviraston arkisto.

Painetut lähteet

- Beckman-Thoor, K. 2014: *Förhistoriska spår i Hällbybrunn. Arkeologisk utredning. Hällby 9:1, Torlunda 1:271, Brunnsta 3:5 m.fl. Torshälla socken Eskilstuna kommun, Södermanland*. Kraka kulturmiljö rapport 2014: 2.

- Berg, C.-H. 2004. Norrlands första spa. Anteckningar om 1800-talets brunnar och vattenkuranstalter. *Oknytt, Johan Nordlander-sällskapets tidskrift*, Nr 1–2/2004: 1–27. Johan Nordlander-sällskapet, Umeå.
- von Bonsdorff, P. A. 1827. *Bidrag till närmare kännedom af Finlands mineral-källor*. Vaitöskirja. Turun kuninkaallinen akatemia.
- Carlstedt, L. 1911: Voipalan kartanosta. *Kotiseutu* no 5/1911: 171–172
- Carsten, C. 1890. *Våra Badorter. Historik, beskrifning och programmer*. Borgå.
- Cederberg, A. R. 1947. *Suomen historia vapaudenajalla* II. Porvoo, WSOY.
- Eddy, M. D. 2010. 'The Sparkling Nectar of Spas: The Medical and Commercial Relevance of Mineral Water'. Klein, U. & Spary, E. (eds.) *Materials and Expertise in Early Modern Europe: Between Market and Laboratory*: 198–226. The University of Chicago Press.
- Erfurt-Cooper, P. & Cooper, M. 2009. *Health and Wellness Tourism: Spas and Hot Springs*. Aspects of Tourism 40. Channel View Publications.
- Frosch, W.A. 2007. "Taking the waters"—springs, wells, and spas. *The FASEB Journal* vol. 21 no. 9: 1948–1950.
- Haggrén, G. 2014. *Espoon terveyslähde. Sotilassairaalaista salonkikulttuurin ja kylpylä-elämän keskukseksi*. Espoon kaupunginmuseo.
- Heikkinen, A. 1991. *Terveiden ja ilon tähden. Herrasväki liikkeellä Suomessa 1700- ja 1800-luvuilla*. Historiallisia tutkimuksia 159. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki.
- Hjelt, O. E. A. 1893. *Finlands mineralkällor*. Hjelt, O. (ed.) *Svenska och finska medicinalverkets historia 1663–1812*. Del III: 627–638. Helsingfors centraltryckeri, Helsingfors.
- Hägman, K. 1998. Kivennäisvesi, kylpyvesi ja keskisäädyn elämäntapa. Joutsivuo, T. & Mikkeli, H. (toim.) *Terveiden lähteillä. Länsimaisten terveyskäsitusten kulttuurihistoriaa*: 153–168. Suomen Historiallinen Seura. Historiallinen arkisto 106.
- Impivaara, H. 1912. Arvostelu: Söderhjelm, Arja: Raahan kaupunki 1649–1899. *Historiallinen Aikakausikirja* no 4/1912: 354–368.
- Juuti, P. S. & Wallenius, K. J. 2005. *Kaivot ja käymälät. Johdatus historiaan esimerkkinä Suomi*. Tampere University Press.
- Koskinen, J. 1999. Terveyslähde ja kaivohuone Helsingin Töölössä 1758–1793. *Hippokrates. Suomen Lääketieteen Historian Seuran vuosikirja 1999*: 10–32. Rauma.
- Koskinen, J. 2000. Myhrin niittyjen terveyslähde ja kaivohuone Helsingin Alppipuistossa 1700-luvun lopun taitteessa. *Hippokrates. Suomen Lääketieteen Historian Seuran vuosikirja 2000*: 4162. Saarijärvi.
- Kättström Höök, L. 2004. Vattnets renande och läkande kraft: om hälsobrunnar, offerkällor och volontären Johan Lundin. *Tio tvättar sig. Fataburen 2004*: 12–47, 229–230.
- Latvala, W. K. 1938. *Runnin terveyslähde: "Suomen Lourdes"*. Vapaussodan invalidien liitto. Helsinki.
- Levä, I. 2015. *Terveiden kylvyssä. Terveyskylpyläliiton kulttuurihistoria*. TKL Terveys- ja kuntolomat ry.
- Luukko, A. 1979. *Vaasan historia II 1721–1808*. Vaasa.
- Manninen, A. 1953. *Kangasniemen historia I*. Pieksämäki.
- Meurman, J. 1935. Kangasalan terveyslähde. *Tampere. Tutkimuksia ja kuvauksia* II: 348–359. Tampereen historiallinen seura. Tampere.
- Mäkelä, A. 1985: *Vaasan historia III 1809–1852*. Vaasa.
- Mäkeläinen, E.-C. 1972. *Säätyläisten seuraelämä ja tapakulttuuri 1700-luvun jälkipuoliskolla Turussa, Viaporissa ja Savon kartanoalueella*. Historiallisia tutkimuksia 86, Suomen historiallinen seura. Helsinki.
- Niskala, K., Okkonen, I. & Kalleinen, L. 2008: *Puistojen Oulu*. Oulu.
- Niukkanen, M. 2009. *Historiallisen ajan kiinteät muinaisjäännökset. Tunnistaminen ja suojelu*. Museoviraston rakennushistorian osaston oppaita ja ohjeita 3.

- Pesonen, N. 1980. Terveyden puolesta – sairautta vastaan. Terveyden- ja sairaanhoito Suomessa 1800- ja 1900-luvulla. WSOY, Porvoo.
- Rantanen, J. 1924. Uhrilähteistä. *Lounais-Hämeen kotiseutu- ja museoyhdistyksen vuosikirja* I: 151–152
- Richter, G. H. 1828. *Deutschland's Mineralquellen*. Berliini.
- Saarinen, A. J. 1927. *Kajaani*. Kokkola.
- Sarén, J. 1972. Vähärauman terveyslähde. *Satakuntaa ja satakuntalaisia* III (toim. Salo). 202-205. Pori.
- Schnell, J. B. 1966. *Vatten och fornyfynd. Bebyggelsehistoriska studier på Västergötlands kambrosilurumråde*. Licentiatavhandling. Göteborg.
- Sjöblom, W. 1915. *Kristinestads historia*. Stadens eget förlag.
- Sundberg, K. 2003. *Rapport UV öst 2001:43 arkeologisk förundersökning. Kärna brunn, RAÄ 60 invid hälsobrunnen RAÄ 60, Kärna socken, Linköpings kommun, Östergötland. Dnr: 422-3526-2000*. Riksantikvarieämbetet.
- Suomen matkailijayhdistyksen vuosikirja* 1904. Helsinki.
- Suvikumpu, L. 2014. *Suomalaiset kylpylät. Kotimaisen kylpyläkulttuurin historiaa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Takala, E. E. 1897. Muinaismuistoja Pietarsaaren kihlakunnan suomalaisesta osasta. *Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja* XVII: 101–332.
- Talve, I. 1986. Unikeonpäivä: kylpyläjuhlasta kaupunkitapahtumaksi. *Sananjalka. Suomen kielen seuran vuosikirja* 28: 113–149.
- Terho, O., Granlund, Å., Itkonen, T., Oja, A., Pesonen, L. A. & Valpas, O. (toim.) 1981: *Kaupunginosien sekä katujen, puistojen, torien ja muiden yleisten paikkojen ja luonnonpaikkojen nimet selityksineen*. Toinen painos. Helsingin kadunnimet. Helsingin kaupungin julkaisuja 24.
- Tuovinen, J. 1984. *Tietäjistä kuppareihin: Kansanparannuksesta ja parantajista Suomessa*. WSOY.
- Urbans, Runar 1961. *Oy Hartwall Ab 1836–1961*. Oy Tilgmann Ab, Helsinki.
- Valenza, J. M. 2000. *Taking the Waters in Texas: Springs, Spas, and Fountains of Youth*. Texas University Press.
- Valjakka, Y. 1916. Mikkeli kylpylaitoskaupunkina puolivuosisataa sitten. *Otava* no 9: 392–396.
- Valtavuo-Pfeifer, R. 1998: *Terrängnamn Svenskföfinland*. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet, nr 615. Helsingfors: Forskningscentralen för de inhemska språken.
- Vauhkonen, O. 1992. *Yleiskatsaus Suomen lääkintälaitoksen ja terveydenhuollon kehitysvaiheisiin 1600-luvulta 1970-luvulle*. Terveydenhuollon historia. Sairaanhoidtajien koulutussäätiö. Gummerus, Jyväskylä.
- Venäläinen, K. 1988. Terveyslähdeellä. *Ken Hokassa, ei hukassa*. Kangasniemen kansalaisopiston kurssin ”Tunne kotikyläsi – tallenna tieto” ryhmätö 1987–1988: 228229. Kangasniemen Mainospaino, Kangasniemi.
- Virtanen, E. A. 1919. Koiviston terveyslähde Pöytyällä. *Kotiseutu* 1919: 115.
- Vuorinen, H. S. 2006. *Tautinen Suomi 1857–1865*. Tampere University Press.
- Wirilander, K. 1974. *Herrasväkeä. Suomen säätyläistö 1721–1870*. Historiallisia tutkimuksia 93, Suomen historiallinen seura. Helsinki.
- Äikäs, K. 2003: Terveyslähde Kangasalan luontokulttuurin kuvastimena. *Luonnollisesti vettä. Kangasala, Vesilaitos 1952–2002*: 175–183. Äikäs, K., Juuti, P. & Katko, T.